

УДК 349-2

Людмила Вакарюк,*канд. юрид. наук, доцент кафедри публічного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

НОРМА ПРАВА ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

У статті проаналізовані поняття «норма права» і «правовий режим». З'ясовано, що дані категорії є цілісними і самостійними правовими явищами, кожне з яких займає власне місце в механізмі правового регулювання. Однак з'ясування сутнісних властивостей даних категорій у процесі їх діалектичного поєднання розкриває практичний потенціал відповідних феноменів. Встановлено, що «норма права» і «правовий режим» є взаємодіючими категоріями, і сама взаємодія між вказаними явищами набуває фактичного і юридичного характеру. Юридична взаємодія, у свою чергу, відбувається в односторонньому порядку, а фактична – у двосторонньому.

Ключові слова: норма права, правовий режим, юридична взаємодія, фактична взаємодія.

Постановка проблеми. У системі правової науки в цілому, а також галузевих наук права зокрема центральне місце належить етимологічному визначенню понять. Пояснюється це тим, що правильна інтерпретація та всебічне розуміння сутнісних особливостей правових категорій формують комплексне уявлення про відповідний феномен правової дійсності, а також відображають його призначення в науковій та практичній діяльності.

У контексті сказаного варто підкреслити, що загальнотеоретичне розуміння того чи іншого правового явища має неабияке ціннісне значення для галузевих інститутів правового життя. А отже, теоретичним підґрунтям для інтерпретації галузевого правового поняття є результати наукових досліджень у галузі загальної теорії права, які, у свою чергу, визначають певний орієнтир для галузевих досліджень правових явищ.

Окрім того, велике значення для розвитку правової думки мають не лише наукові визначення правових понять, але й встановлення ступеня їх взаємодії у сфері правового регулювання суспільних відносин, що має на меті з'ясування ролі та їх призначення у механізмі правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на особливість та значення в механізмі правового регулювання досліджуваних нами явищ правового життя, дані питання є предметом численних наукових досліджень учених-правознавців. Однак правова наука та юридична література не пропонує єдиного та однозначного визначення ні норми права, ні правового режиму. У зв'язку із цим останні залишаються об'єктом численних наукових диспутів і предметом правових досліджень.

Варто зазначити, що така категорія, як «норма права», була здебільшого об'єктом дослідження загальної теорії права, що зумовлено універсальним характером даного феномену, у працях таких учених, як: С. С. Алексєєв, М. І. Козюбра, М. В. Цвік, О. І. Ющик та інших. Натомість така категорія, як «правовий режим», досліджувалася і на загальнотеоретичному, і на галузевому рівні представниками науки адміністративного, інформаційного, фінансового права, зважаючи на специфіку даного інституту, в працях таких учених, як: С. С. Алексєєв, В. С. Беляєв, М. І. Матузов, А. В. Малько, О. С. Родіонова, В. Б. Рушайло, Я. В. Настюк, Є. Ф. Шамсунова та інших. Нові політичні, економічні, соціальні реалії, проголошення людини найвищою соціальною цінністю по-новому змушують підходити до дослідження і розкриття сутності даних правових дефініцій.

Метою статті є з'ясування співвідношення і взаємодії таких правових категорій, як «норма права» та «правовий режим».

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на вищезазначені положення, предметом нашого дослідження є загальнотеоретичні феномени правової думки, такі як «норма права» та «правовий режим». Окрім того, сфера відповідної проблематики охоплює не лише визначення цих понять, але й з'ясування сутнісних властивостей останніх у взаємозв'язку між собою. Вирішення вищезазначених завдань розпочнемо з етимологічних визначень розглядуваних категорій.

Так, норма права належить до центральних категорій правової науки, яка, як вже

було зазначено, має універсальний характер, оскільки сфера її впливу поширюється не тільки на загальну теорію права, але й на інші галузеві науки права. Проаналізуємо основні підходи до визначення даного феномена правової дійсності. Для того щоб зрозуміти, на яких базисних положеннях базується визначення даного поняття, необхідно навести твердження російського правника Л. А. Морозової. Так, за її словами, норма права – це найважливіша частина соціальних норм. Вона частка права, його найважливіший елемент, основоположне поняття правової системи [1, с. 130].

М. І. Байтін зазначає, що правова норма – первинна клітинка права, частинка змісту, вихідний структурний зміст його системи, відносно самостійне явище, яке володіє власними специфічними особливостями, що поглиблюють і конкретизують наші уявлення про право, його поняття, сутність і зміст, про механізм регулятивного впливу на суспільні відносини [2, с. 313].

Як бачимо, вищезазначені визначення норми права базуються на твердженні про базисний характер даної категорії в системі права, не конкретизуючи її сутнісний зміст.

Аналогічної позиції дотримується і М. Н. Марченко, який зазначає, що «норма права є первинним, основним елементом змісту права. Тому в ній виражені, насамперед, основні риси змісту всього права в цілому». У зв'язку із цим науковець визначає правову норму як загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене чи санкціоноване державою, виражене публічно у формально-визначених приписах, як правило, в письмовій формі й охоронюване органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосування передбачених законом заходів примусу за здійснення правопорушення [3, с. 213].

Якщо звернутися власне до змісту поняття «норма права», то простежується таке. На думку В. М. Васильєва, норма права – це класична композиція нормативного припису, момент державного веління, момент основної категорії права. Вчений акцентує увагу на тому, що логічна конкретизація поняття норми права відбувається шляхом встановлення державою, забезпечення владності, загальнообов'язковості та можливості забезпечення заходами державного примусу [4, с. 163].

Норма права, на думку російського вченого Н. С. Малєїна, – це правило поведінки, офіційно встановлене державою, дотримання якого потенційно забезпечене силою державного примусу [5, с. 13].

Схожої думки дотримується і вітчизняний вчений-правознавець Д. О. Сум-

ський, який визначає норму права як встановлене або санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки, яке формулюється у вигляді чітко визначених прав та обов'язків і гарантується примусовою силою держави [6, с. 22].

Децю іншої позиції дотримується В. Горшенев, який зауважує, що правова норма сама по собі і по відношенню до регульованих нею соціальних зв'язків є категорією можливості, а не дійсності [7, с. 128].

Отже, проаналізувавши наведені визначення, можна стверджувати, що норма права – це особливий вид соціальних правил поведінки загального характеру, що встановлені, визнані чи санкціоновані компетентним органом держави або в іншому, передбаченому нею порядку, які мають загальнообов'язкову силу, регулюють суспільні відносини в інтересах громадян і суспільства, виражаються публічно у формально-визначених приписах, як правило, в письмовій формі, та передбачають можливість застосування державно-примусових заходів, включаючи відповідальність перед державою в разі порушення цих норм з метою їх підтримання та неухильного виконання [8, с. 310].

Поняття «режим» (від фр. *regime*, лат. *regimen* – управління) є багатозначним та вживається у багатьох контекстах: а) державний лад, сукупність засобів, методів, способів здійснення влади; б) встановлений розпорядок життя, праці; в) система обов'язкових правил, вимог, норм, принципів, встановлених для якого-небудь виду діяльності; г) умови діяльності, існування чого-небудь; певний стан, положення, статус. У юридичній науці під режимом, як правило, розуміють законність, порядок, соціальний режим деяких об'єктів або видів діяльності, закріплених правовими нормами і забезпеченими сукупністю юридичних засобів [9, с. 259].

Поява такої категорії у правовій науці була зумовлена нагальною потребою більш глибокого дослідження та пізнання специфіки владного юридичного впливу на відповідні суспільні відносини з боку держави. Вивчення і ґрунтовне розроблення цього питання тісно пов'язані з удосконаленням адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у сучасних соціально-економічних і політичних умовах [10, с. 303].

Категорія правового режиму посідає особливе місце в системі правового регулювання суспільних відносин. Проблема встановлення, застосування та функціонування правових режимів для врегулювання суспільних відносин є дуже актуальною в сучасній науці. Правовий режим зараз розглядається науковцями та законодавцем як комплексна

правова категорія, визначення поняття та ознак якої потребує порівняльного аналізу, розгляду інших категорій правової дійсності [11, с. 25].

Правовий режим – це прояв нормативності права, але на більш високому рівні. Так, насамперед, правовий режим можна розглядати як такий «збільшений блок» у загальному арсеналі правового інструментарію, який поєднує у загальну конструкцію визначений комплекс правових засобів. І з цієї точки зору ефективно використання правових засобів для вирішення тих чи інших спеціальних завдань значною мірою складається з того, щоб вибрати оптимальний для вирішення відповідного завдання правовий режим, відпрацювати його відповідно до специфіки того завдання та змісту відносин, що врегульовано [12, с. 243].

Правові режими забезпечують систематичне нормативне регулювання групи суспільних відносин певної ділянки соціального життя, сприяють оптимальному використанню конкретних об'єктів. Це особливо важливо в період економічних, політичних та культурних перетворень, що здійснюються сьогодні в Україні [11, с. 27].

Одним із перших науковців-теоретиків, хто вивчав правову природу правового режиму, є С. С. Алексєєв, який у загальному вигляді визначав його як «порядок регулювання, виражений у комплексі правових засобів, які характеризують поєднання взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань і що створюють особливу спрямованість регулювання» [13, с. 243]. Слід зазначити, що, на думку С. С. Алексєєва, правовий режим є окремою частиною правового впливу та відмежовує його від механізму, способів, методів і типів правового регулювання [14, с. 253].

Конкретизуючи визначення С. С. Алексєєва, М. І. Матузов та О. М. Малько пропонують визначити правовий режим як особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні юридичних засобів, що створюють бажаний соціальний стан, конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права. Вони вказують на наближеність правового режиму в системі юридичних категорій до поняття «правовий стан», «правове становище», «правовий статус». На думку вчених, правовий режим, покликаний впорядкувати соціальні стани і процеси, і сам є правовим станом. Водночас автори пишуть, що правовий режим є функціональною характеристикою права, покликаний забезпечити досягнення відповідного соціального ефекту, стану [15, с. 32].

Д. М. Бахрах під правовим режимом розуміє комплекс суспільних відносин певного виду діяльності, що закріплені юридичними нормами та забезпечені сукупністю юридично-організаційних засобів. Існування правового режиму, на думку вченого, зумовлено специфічністю суспільних відносин, а також використанням особливих форм та методів діяльності, що відображаються в системі прав та обов'язків суб'єктів [16, с. 301].

Як зазначає В. Б. Рушайло, «правовий режим» – це закріплені у законодавстві права, обов'язки і відповідальність, система заходів, яка використовується для досягнення поставленої мети, і система правового впливу, яка полягає у специфіці прийомів регулювання і його механізму» [17, с. 47].

Таким чином, проаналізувавши наведені правові позиції, можна стверджувати, що в цих визначеннях не простежується єдиний підхід до розуміння поняття «правовий режим». Крім того, ці визначення ґрунтуються на однобічному визначенні даного феномену, прив'язуючи відповідну категорію лише до однієї основи.

Натомість російська дослідниця Є. Ф. Шамсунова відмовляється від однобічного підходу і стверджує, що категорію «правовий режим» можна розглядати у широкому і вузькому значеннях. Так, під правовим режимом у широкому значенні дослідниця розуміє закріплене правовими нормами і забезпечене сукупністю юридичних засобів комплексне системоутворююче встановлення порядку, яке відображає реально існуючі суспільні відносини і рівень розвитку правової системи в цілому, які складаються у процесі життєдіяльності із взаємодії саморегулюючих і одночасно регулюючих підсистем у визначений проміжок часу на визначеній території і відносно визначеного об'єкта. У вузькому значенні правовий режим – це закріплене в нормах права особливе поєднання юридичного інструментарію (юридичних засобів), яке характеризується наявністю визначених умов, конкретністю (визначеністю) суспільних відносин, визначеністю об'єкта і яке має сприятливу, корисну для суспільства і держави мету. [18, с. 195]. У цьому разі має місце комплексний підхід до визначення досліджуваного нами поняття, який більшою мірою відповідає його сутності.

В. Я. Настюк розглядає адміністративно-правовий режим як особливий порядок справляння державного впливу загальнообов'язкового характеру для всієї системи органів державної влади [10, с. 305].

Існують й інші позиції щодо визначення даної категорії, які характеризуються нестандартним підходом до вирішення цього питання. Так, І. С. Розанов визначає поняття

правового режиму як сукупність правових актів, що належать до того чи іншого аспекту забезпечення безпеки й оснащені необхідним організаційно-технічним механізмом для їх неухильної реалізації (сувора регламентація порядку застосування, система контролю, яка забезпечує органи, пропагандистські заходи, відповідні санкції за порушення встановленого порядку та ін.). Тобто вчений фактично зводить поняття правового режиму навіть не до системи права, а до системи юридичних актів, що існують у країні [19, с. 33].

Як бачимо, вчені-правознавці по-різному трактують поняття «правовий режим», по-різному уявляють сутнісний зміст відповідної категорії. З огляду на це, в юридичній літературі вироблено два комплексних підходи до визначення даного поняття: управлінський та сутнісно-правовий.

Так, управлінський підхід базується на домінуванні суб'єктно-об'єктного складу суспільних відносин, регламентованих правом. Зокрема, йдеться про встановлення особливого стану для суб'єктів відповідних правовідносин, коли той чи інший правовий режим встановлюється не для об'єктів відносин, а для пов'язаної з ними поведінки суб'єктів [20, с. 121]. Така позиція, на думку правників, значно звужує зміст досліджуваної категорії, позбавляючи можливості комплексного вивчення її сутності.

В основі сутнісно-правового підходу переважає більш розширене і аргументоване розуміння складових елементів правового режиму. А останній, у свою чергу, охоплює права, обов'язки, відповідальність суб'єктів правовідносин, систему організаційних заходів, яка використовується для досягнення поставленої мети, а також систему правового впливу, яка полягає у специфіці прийомів регулювання та його механізму. Такої точки зору дотримується, зокрема, С. Ф. Константинов, на думку якого правовий режим – це комплекс суспільних відносин певного виду діяльності, закріплений юридичними нормами і забезпечений сукупністю юридично-організаційних заходів [20, с. 121].

Останнім часом у науці також простежується тенденція визначати правовий режим як особливу форму правового регулювання, котра охоплює систему правових засобів, що використовуються залежно від установлених юридичних цілей і суспільних факторів або ж форму функціонування правовідносин [14, с. 32].

Визначення поняття «правовий режим», проаналізовані в контексті даної статті, свідчать про подвійний характер відповідного феномену і можливість розглядати останній з точки зору його структури, а також функ-

ціонального призначення в межах правової системи. Розкривши зміст даного поняття, можна зробити висновок, що правовий режим у структурно-функціональному сенсі – це:

а) закріплена у законодавстві цільова сукупність прав, обов'язків та відповідальності;

б) система заходів, яка використовується для досягнення поставлених цілей режимної спрямованості;

в) система правових заходів, що полягає у специфіці методів (прийомів) регулювання його механізму [10, с. 185].

Отже, з урахуванням вищевикладеного та на підставі аналізу численних доктринальних визначень досліджуваної категорії можна стверджувати, що «правовий режим», як феномен правової думки, не має однозначного та єдиного підходу до його розуміння. Така ситуація, у свою чергу, створює можливість для подальших досліджень даної проблематики і формування нових наукових інтерпретацій.

Крім того, на підставі проаналізованих положень можна стверджувати, що «норма права» та «правовий режим» вважаються цілісними та самостійними феноменами правової дійсності, кожен з яких займає своє місце в системі правових понять юридичної науки, а також у механізмі правового регулювання суспільних відносин. У зв'язку із цим немає жодних підстав говорити про можливість домінування відповідних категорій одна над одною. А отже, доцільно визначити механізм їхньої взаємодії та співвідношення даних явищ у межах правової реальності.

У контексті взаємодії та співвідношення норми права та правового режиму зазначимо таке. Зважаючи на той факт, що дані категорії не знайшли єдиного визначення в правовій науці, що вже було неодноразово нами зазначено, питання їх співвідношення потрібно розглядати з урахуванням цього факту, оскільки залежно від розуміння тієї чи іншої категорії і будується алгоритм їх діалектичного поєднання.

Так, із приводу взаємодії зазначених явищ правового життя можна сказати таке: вона буває юридичною та фактичною. Особливість юридичної взаємодії полягає в тому, що дані категорії співвідносяться між собою як ціле і його частина. «Правовий режим» за своїм змістом і структурою складових елементів – категорія ширша, оскільки включає також і правові норми. Зауважимо, що йдеться не про одну норму, а про систему правових норм, які застосовуються з метою комплексного регулювання певної групи правовідносин. А «норма права» – поняття вужче, оскільки в його основу покладені лише правила поведінки. Таким чином, правовий ре-

жим завжди містить норми, оскільки без них втрачається можливість його практичної реалізації. Однак норми не є домінуючими в системі правового режиму, а разом з іншими елементами в сукупності сприяють реалізації його завдань. У даному випадку має місце одностороння взаємодія.

Специфіка фактичної взаємодії зумовлена таким. Правовий режим встановлюється не для всіх, а для окремих груп правовідносин. Його поява, у свою чергу, зумовлена різноманітними факторами політичного, економічного та соціального характеру. Однак якщо встановлення правового режиму необхідне, то відповідно до його мети останній буде визначати й одночасно впливати на характер норм, які будуть закладені в основу такого режиму, – диспозитивні або імперативні.

Крім того, фактична взаємодія здійснюється і в іншому порядку, коли простежується вплив норми на режим. У чому це полягає? Як відомо, суспільним відносинам, які об'єктивно потребують правового впливу, кореспондують правові норми. Їх арсенал для окремої групи правовідносин надзвичайно великий. Тому в основі такого механізму чітко визначений метод правового регулювання. Це означає, що у разі потреби встановлення правового режиму для відносин, які вже регламентовані правом, нормою імперативного або диспозитивного характеру, правовий режим повинен враховувати ці особливості. Тобто норма опосередковано визначає, яким буде правовий режим.

Висновки

Отже, з урахуванням проведеного аналізу можемо стверджувати, що досліджувані правові категорії «норма права» і «правовий режим», з одного боку, є самостійними та цілісними категоріями правової науки, з іншого – такими, що зумовлюють одна одну і взаємодіють між собою. У зв'язку із цим, порівнюючи їх, недоцільно надавати пріоритет будь-якій із них.

Якщо розглядати «норму права» та «правовий режим» ізольовано одне від одного, то матимемо справу з теорією правової думки. І тільки в процесі їх діалектичного поєднання та взаємодії можна виявити сутнісні особливості останніх, зокрема, в механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Сердюк І. А. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять / І. А. Сердюк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1. – С. 129–35.

2. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) /

М. И. Байтин. – 2-е изд. доп. – М.: ООО ИД «Право и государство», 2005. – 544 с.

3. Марченко М. Н. Понятие и основные признаки права // Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – Т. 2. Теория государства. – 622 с.

4. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М.: юрид. лит., 1976. – 264 с.

5. Малеин Н. С. Нормы права и нормативность / Н. С. Малеин // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 12–19.

6. Сумський Д. О. Основи держави і права / Д. О. Сумський. – К., 1999. – 565 с.

7. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М.: юрид. лит., 1972. – 258 с.

8. Заморська Л. І. Генеза формулювання категорії «правова норма» / Л. І. Заморська // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Випуск 61. – Одеса: юридична література. – 2011. – С. 310–315.

9. Проблемы теории государства и права / под ред. С. С. Алексеева. – М., 1987. – 416 с.

10. Настюк В. Я. Режимне регулювання – формуючий сегмент доктрини адміністративного права / В. Я. Настюк // Правова доктрина України. – Х.: Право. – 2013. – Т. 2: публічно-правова доктрина України. – С. 293–327.

11. Коссе Д. Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України / Д. Д. Коссе // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 25–29.

12. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – 2-е изд. – М.: БЕК, 1995. – 354 с.

13. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М.: БЕК, 1995. – 356 с.

14. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С. С. Алексеев. – М.: юрид. лит., 1989. – 288 с.

15. Завгородня В. М. Поняття «адміністративно-правовий режим» у понятійному апараті адміністративного права / В. М. Завгородня // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2012. – № 1 (6). – С. 31–35.

16. Бахрах Д. Н. Административное право: учебник для вузов / Д. Н. Бахрах. – М.: БЕК, 1999. – 368 с.

17. Рушайло В. Б. Административно-правовые режимы / В. Б. Рушайло. – М., 2000. – 126 с.

18. Шамсумова Э. Ф. Категория «правовой режим» в юриспруденции: монография / Э. Ф. Шамсумова. – Екатеринбург: Изд-во Уральского юридического института МВД России, 2003. – 250 с.

19. Соколова І. О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди: дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових учень» / І. О. Соколова. – Харків. – 2011. – 180 с.

20. Шарабурин О. О. Поняття адміністративно-правового режиму інформації з обмеженим доступом (основні підходи) / О. О. Шарабурин // Фінансове право і процес. Фінансове право. Інформаційне право. – 2011. – № 2. – С. 120–123.

В статье проанализированы понятия «норма права» и «правовой режим». Выяснено, что данные категории являются целостными и самостоятельными правовыми явлениями, каждое из которых занимает свое место в механизме правового регулирования. Однако выяснение существенных свойств данных категорий в процессе их диалектического сочетания раскрывает практический потенциал соответствующих феноменов. Установлено, что «норма права» и «правовой режим» являются взаимодействующими категориями, и само взаимодействие между указанными явлениями приобретает фактический и юридический характер. Юридическое взаимодействие, в свою очередь, происходит в одностороннем порядке, а фактическое – в двустороннем.

Ключевые слова: норма права, правовой режим, юридическое взаимодействие, фактическая взаимодействие.

The article analyzes the concept of «rule of law» and «legal regime». It was found that these categories are holistic and independent legal phenomena, each of which has its place in the mechanism of legal regulation. However, clarification of the essential properties of these categories in the process of dialectical combination reveals the practical potential of the relevant phenomena. It was found that the «rule of law» and «legal regime» is cooperating categories, where the very interaction between these phenomena becomes factual and legal nature. Legal cooperation, in turn, occurs unilaterally and actual – bilaterally.

Key words: rule of law, legal mode, integration of categories, legal integration, actual integration.

